

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА І ПРОЦЕСУ

О. Печений, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права На-
ціональної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Деякі проблеми методології спадкування

Спадкове право, будучи підгалуззю цивільного, ґрунтується на тій самій джерельній основі, що й останнє. Для нього справедливі всі принципи, правила, морально-етичні важелі, якими керується і цивільне право в цілому. Єдиним є і категорійно-термінологічний апарат. Думається, що на спадкове право більшою мірою впливають сімейні, родинні та інші норми, що склалися в суспільстві. Не випадково, М. В. Гримич, аналізуючи звичаєве цивільне право України XIX — поч. XX ст., відносить такі поширені у спадковому праві категорії, як заповіти, до внутрішньосімейних односторонніх угод¹. Звичаї, сімейні і родинні підвалини впливали на спадкове право протягом всього часу його існування, не є винятком у цьому сенсі і спадкове право за Книгою VI ЦК України.

Із прийняттям у 2003 р. нового Цивільного кодексу України відбулася реформа спадкового права, воно зазнало істотних змін. І розробники ЦК, і подальші дослідники відзначають прогресивний характер реформування спадкового права. Корінна відмінність спадкового права за ЦК України 2003 р. від спадкового права ЦК УРСР 1963 р. і попередніх кодексів радянських часів полягає не тільки в кількості статей, а й у новій методології спадкування². Спадкове право за новим

¹ Гримич М. В. Звичаєве право українців XIX – початку XX століття. – К., 2006. – С. 367.

² Підопригора О. А., Мельник М. Г., Мельник О. М. Цивільний кодекс України. Міркування з окремих проблем застосування. – К., 2005. – С. 332–333.

ЦК — це право ринкової економіки, що позначилося на всьому змісті правового регулювання спадкування.

Оскільки змінилася методологія спадкування, необхідно визначити основні методологічні підходи, за допомогою яких здійснювалося реформування і які покладені в основу положень Книги VI ЦК. Втім ці положення не можна розглядати як принципи спадкового права, оскільки функції, призначення та роль принципів (універсальність спадкового правонаступництва, свобода заповіту, всебічна охорона прав спадкодавця, спадщини, інтересів спадкоємців від протиправних та аморальних посягань) якісно відрізняються та є дещо іншим. При вирішенні питання про співвідношення методологічних підходів і принципів спадкового права слід визнати за принципами субординаційне значення. Інакше кажучи, обираючи той чи інший методологічний підхід, законодавець не може ігнорувати вимог принципів, які мають керівне значення.

Слід сказати, що підходи, якими керувався законодавець при формуванні норм і інститутів спадкового права, були мінливими і залежали від соціально-економічної ситуації, ціннісних орієнтирів суспільства, пріоритетів правової політики, інших чинників. Тенденції радянського періоду, будучи підпорядкованими комуністичному принципу рівності усіх громадян, зводилися до того, щоб зменшити нерівність громадян, яка зумовлювалася одержанням значної спадщини¹. З цих міркувань, зокрема, за рахунок включення до першої черги спадкоємців за законом не лише дітей, другого з подружжя, а й батьків спадкодавця, збільшувалася кількість спадкоємців цієї черги, що призводило до пропорційного зменшення розміру частки кожного із спадкоємців. Відмітимо, що вплив підходів радянського періоду зазнали в цій частині і норми Книги VI ЦК України 2003 р. Однак при її створенні було використано оновлений інструментарій. Слід назвати такі методологічні підходи, покладені в основу реформування спадкового права:

- 1) максимальне усунення держави від спадкування майна фізичних осіб (і взагалі із сфери спадкового права);
- 2) розширення диспозитивних засад спадкового права, зокрема значно ширше застосування договірного регулювання відносин у сфері спадкування;
- 3) пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом.

¹ Фурса С. Я. Становлення і розвиток спадкування в Україні // Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право / За заг. ред. Н. С. Кузнецової. – Х., 2008. – С. 404.

Необхідність мінімізації участі держави у спадкових відносинах (1) обумовлювалася багатьма чинниками, перш за все керівним положенням приватного права: те, що становить приватну власність особи, має залишатись у сфері приватної власності, а держава мусить остаточно відмовитись від зазіхань на те, що їй не належить¹. Дане правило знайшло свій вияв у багатьох нормах Книги VI ЦК, якими, зокрема передбачено:

— виключення держави як з кола спадкоємців за законом, так і з кола суб'єктів, яким переходить спадщина, визнана судом відумерлою (ст. 1277 ЦК);

— збільшення кількості черг спадкоємців за законом з двох до п'яти (статті 1261–1265 ЦК);

— надання фізичним особам додаткових можливостей у сфері спадкування за заповітом (встановлення нових видів заповітів тощо).

Можна сказати, що названий методологічний підхід реалізовано у Книзі VI повною мірою і досить послідовно. У сучасний період держава закликається до спадкування лише тоді, коли вона зазначена спадкоємцем за заповітом, у всіх інших випадках спадкове майно до держави не потрапляє.

У результаті реформування спадкове право стало більш демократичним, доступним і надійним, у ньому враховані сучасні українські реалії, зарубіжній досвід, досягнення правової науки. Слід виділити такий новий методологічний підхід, як розширення диспозитивних засад у спадкуванні (2) і розширення договірної регулювання спадкових відносин, що раніше взагалі не допускалось. Тут слід назвати можливість у договірному порядку змінити черговість права на спадкування (ч. 1 ст. 1259 ЦК), змінити розміри часток у спадщині спадкоємців за законом (ст. 1267 ЦК), здійснити договірний розподіл спадщини (ст. 1278 ЦК) тощо. Спадкоємці дістали можливість здійснювати тлумачення заповіту (ст. 1256 ЦК). Разом із цим законодавець, розширюючи можливості громадян у сфері спадкування, окремі новели врегулював досить фрагментарно, залишивши певні недомовленості. Це стосується зокрема спільного заповіту подружжя (ст. 1243 ЦК), який містить певні елементи договору між подружжям, визначаючи долю спільного майна на випадок смерті. Доцільно було б визначити правила, що відбивають природу спільного заповіту, перед-

¹ Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. Довгерт-та. – К., 2000. – С. 286.

бачивши, що після смерті одного з подружжя спадщина відкривається лише стосовно майна, не охопленого спільним заповітом. Неврегульованою є процедура переходу частки у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя до другого з подружжя, який його пережив (ч. 2 ст. 1243 ЦК). Очевидно, слід говорити про припинення внаслідок смерті одного з подружжя права спільної сумісної власності. До того ж законодавець невиправдано звузив предмет спільного заповіту, обмеживши його тільки майном, яке набуте подружжям за час шлюбу, хоча спільна сумісна власність може виникати і з інших підстав, наприклад, унаслідок приватизації житла (ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»), у результаті спільної праці і на спільні кошти членів сім'ї (ч. 4 ст. 368 ЦК) тощо. Недоліки законодавця спричинили певне відторгнення цього виду заповіту нотаріальною практикою.

Наступним методологічним підходом є визнання пріоритету спадкування за заповітом над спадкуванням за законом. У працях багатьох авторів стверджується очевидність такого пріоритету принаймні з тих підстав, що законодавець поставив на перше місце норми про спадкування за заповітом, розмістивши їх перед нормами про спадкування за законом. Звичайно, технічне розташування правових норм само по собі не свідчить про принципову позицію законодавця, оскільки при реалізації обраного підходу виявлено певну непослідовність і неповноту. Зокрема, постає питання, наскільки коректно вести мову про пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом, адже сам законодавець розглядає їх як юридично рівнозначні види спадкування (ст. 1217 ЦК). Думаємо, що слід розрізнити вид і підставу спадкування. Очевидно, що йдеться про пріоритет спадкування за заповітом саме як підстави, а не як виду спадкування. У чому це знайшло свій прояв? Перш за все у збільшенні законодавчої уваги до заповіту як підстави спадкування, яке забезпечене шляхом розширення переліку видів заповітів, надання можливості тлумачення заповіту як самими спадкоємцями, так і судом, обмеження кола випадків, коли здійснюється спадкування за законом незалежно від змісту заповіту, тобто спадкування обов'язкової частки у спадщині. Однак поставити спадкування за заповітом на перше місце, перед спадкуванням за законом, не означає забезпечити його пріоритет. П'ятирічна практика застосування Книги VI ЦК і судами, і органами нотаріату свідчить про наявність певних прогалин і непослідовність у застосуванні цього підходу. Проілюструємо це на прикладі. Так, спадкодавець визначив

у заповіті декількох спадкоємців, один з яких помер до відкриття спадщини. Книга VI ЦК не містить відповіді на питання, як здійснюється спадкування в такій ситуації. Відповідно до ст. 1275 ЦК частка у спадщині переходить до інших спадкоємців за заповітом лише тоді, коли спадкоємець відмовився від її прийняття або не прийняв спадщину (п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування»). Говорити в такій ситуації про спадкування за законом означало б нехтувати повністю волю заповідача. Тому видається, що тут повинен повною мірою працювати пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом. Ще з часів застосування ЦК УРСР 1963 р. у судовій та нотаріальній практиці укорінився підхід, згідно з яким конкретно визначена у заповіті частка спадкоємця, який помер (відпав), переходить до спадкоємців за законом і розподіляється між ними у рівних частках. Якщо ж спадкодавець заповідав усе своє майно (без визначення часток) призначеним ним спадкоємцям (спільне закликання до спадкування), частка спадщини, що належала б спадкоємцю, який відпав, переходить до інших спадкоємців за заповітом і розподіляється між ними в рівних частках і в тих випадках, коли є інші спадкоємці за законом (Постанова Пленуму Верховного Суду УРСР від 23 березня 1984 р.). Тобто коли заповідач визначив у заповіті декількох спадкоємців, не визначивши їхніх часток у спадщині, його бажанням було, щоб спадщина перейшла саме цим спадкоємцям. Тому стверджувати, що у разі смерті одного з них спадщина в певній частині є вільною від заповіту, помилково. На нашу думку, від цього закріпленого у правозастосовній практиці правила і за умов застосування ЦК України 2003 р. відмовлятися не слід.

Наступним проблемним місцем застосування пріоритету спадкування за заповітом над спадкуванням за законом є визначення обов'язкової частки у спадщині (ст. 1241 ЦК). Обов'язкова частка у спадщині — по суті єдине правило, що обмежує свободу заповіту в цивільному праві, однак необхідно визнати, що обмежує цю свободу досить істотно. ЦК України виходить з того, що обов'язкова частка формується з усього спадкового майна. Суб'єкти права на обов'язкову частку спадкують незалежно від змісту заповіту половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Це означає, що визначивши розмір обов'язкової частки, нотаріус повинен формувати її за рахунок усього спадкового майна, не розділяючи його на майно, охоплене заповітом і майно, що не охопле-

не ним. Саме такий підхід відповідатиме буквальному змісту ст. 1241 ЦК. При цьому на відміну від ЦК України, у ЦК РФ та інших країнах колишнього Союзу РСР застосовується інший підхід, який вимагає визначення обов'язкової частки спочатку у майні, яке не охоплене заповітом, а вже потім, за недостатності у майні, що охоплене заповітом. Звичайно, обидва підходи мають свої недоліки і переваги. Варіант ЦК України, за яким обов'язкова частка формується з усього складу спадщини, призводить до порушення прав спадкоємців за заповітом і цим нехтується закладений в основу ЦК пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом. Варіант уявного поділу спадкового майна на охоплене заповітом і не охоплене ним не узгоджується з буквальним змістом ст. 1241 ЦК.

Певним компромісом є підхід, запропонований у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування»: за згодою особи, яка має право на обов'язкову частку у спадщині, належна їй частка визначається з майна, не охопленого заповітом. У разі незгоди ця частка визначається з усього складу спадщини. Звичайно, прагнення авторів пропозиції забезпечити баланс інтересів необхідних спадкоємців і спадкоємців за заповітом є очевидним. Однак, чи відповідає висловлена пропозиція дійсному змісту закону? Нам бачиться, що можуть бути запропоновані й інші підходи до формування обов'язкової частки у спадщині, які б повною мірою відповідали методологічним засадам Книги VI ЦК.

Обравши пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом як магістральний методологічний підхід, законодавець дотримувався його неспішно, а окремі положення Книги VI ЦК є надто лаконічними. Так, у ч. 5 ст. 1275 ЦК міститься застереження, що відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом. Попередньо може скласти враження, що законодавець виокремлює два види відмови від прийняття спадщини — відмова від прийняття спадщини за законом і відмова від прийняття спадщини за заповітом, які мають самостійне, автономне значення. Окремі автори взагалі визнають за спадкоємцем право відмовитись від виконання заповіту із збереженням за ним можливості спадкувати за законом¹. Така пропозиція є вкрай небезпечною і з теоретичних, і з прикладних позицій. Уявімо собі ситуацію,

¹ Солонько М. Ф. Відмова від прийняття спадщини // Проблеми цивільного права та процесу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора О. А. Пушкіна. – Х., 2009. – С. 73–75.

що на спадкоємця за заповітом, який одночасно належить до кола спадкоємців за законом, покладено виконання заповідального відказу. За конструкцією «двох самостійних видів відмов» спадкоємець може відмовитись від прийняття спадщини за заповітом і прийняти спадщину за законом, будучи вільним у такому випадку від будь-якого заповідального відказу. Однак у такому разі не тільки ігнорується воля заповідача, а й нехтується принцип універсальності спадкового правонаступництва. Тому нам видається, що відмовляючись від спадщини, спадкоємець втрачає право на спадкування. Відмова від прийняття спадщини діє незалежно від підстави спадкування і має «наскрізний» характер. Що стосується положень ч. 5 ст. 1275 ЦК, то дану норму слід розуміти таким чином, що відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування **лише спадкового майна, не охопленого заповітом**.

Методологічним недоліком Книги VI ЦК слід визнати недостатнє опрацювання положення про спадкування окремих об'єктів цивільних прав. Законодавець лише фрагментарно торкнувся питань спадкування права на земельну ділянку (ст. 1225 ЦК), частки у праві спільної сумісної власності (ст. 1227 ЦК), права на вклад у банку або фінансовій установі (ст. 1228 ЦК), права на відшкодування збитків, моральної шкоди та сплату неустойки (ст. 1230 ЦК), обов'язку відшкодувати майнову шкоду (збитки) та моральну шкоду, яка була завдана спадкодавцем (ст. 1231 ЦК). Поза увагою залишилися аспекти спадкування майнових комплексів підприємств, цінних паперів, прав на частку у статутному капіталі підприємницьких товариств, зобов'язальних прав вимоги. Втім саме з цих об'єктів і складаються крупні капітали і в умовах формування другого та наступних поколінь власників проблемні питання спадкування вказаних об'єктів будуть досить актуальними. Відмінність радянської та ринкової систем спадкування полягає саме у визначенні об'єктів спадкового наступництва. Не випадково, західні дослідники зазначають, що у невеликих спадкових справах різниця між обома системами є незначною. Однак як тільки мова йде про спадкування земельних угідь, підприємств, цінних паперів, одразу ж проявляється антагонізм цих систем¹. У цьому аспекті можна стверджувати про перехідний характер відповідних норм ЦК України про спадкування, які будуть зазнавати змін і доповнень під впливом потреб часу.

¹ Lange H. lehrbuch deserbrechts. Munchen and Berlin, 1962. – S. 2.